Koodivahetus ja eesti keeleteadus

Anna Verschik

1. Sissejuhatuseks

Koodivahetuseks nimetatakse rohkem kui ühe keelevariandi kasutust ühe kõneleja poolt ühe vestluse raames (Pfaff 1997: 344). Koodivahetust on uuritud palju, kuid uurijatel puudub üksmeel ja isegi ühine terminoloogia. Terves valdkonnas valitseb lähenemiste, mudelite ja vaatenurkade rohkus. Võib rääkida pragmaatilisest, grammatilisest, psühholingvistilisest, sotsiolingvistilisest, sotsioloogilisest jm lähenemisviisidest.

Koodivahetus on mitme distsipliini huviobjektiks: sellega tegelevad kontakt- ja sotsiolingvistid, sotsioloogid, psühholoogid, tüpoloogid, kreoolide ja pidžinite, suulise kõne ning teise keele omandamise uurijad. Seetõttu on võimatu valgustada kõiki aspekte võrdselt. Peatume lähemalt järgmistel seikadel: grammatiline aspekt (mitmesuguste piirangute formuleerimine ja rikkumine); koodivahetus ja leksikaalne laenamine; koodivahetus kui üks interferentsi mehhanism; koodivahetuse roll uute keelte tekkel.

2. Koodivahetuse grammatilised piirangud

Koodivahetuse uurijad Sankoff ja Poplack (Poplack 1980; Sankoff, Poplack 1981) formuleerisid hispaania–inglise materjali põhjal kaks, nagu tollal tundus, universaalset piirangut: vaba morfeemi (*free-morpheme constraint*) piirang ja ekvivalentsi piirang (*equivalence constraint*). Koodivahetus ei tohtivat toimuda sõna keskel, näiteks **catcheando* 'catching', kuna häälikukombinatsioon *catch* on vastuolus hispaania fonoloogia reeglitega. Samas *flipeando* 'flipping' oleks lubatav, kuna siin ei ole vastuvõetamatuid foneetilisi kombinatsioone. Teine piirang ei luba koodivahetust seal, kus sõnajärjestus kahes keeles ei lange kokku.

Hiljem selgus, et koodivahetuse piiranguid rikutakse ning koodivahetus toimub nii morfeemide vahel kui ka erineva sõnajärjestuse puhul. Paistab, et vaba morfeemi piirangu rikkumisel ei ole tähtis, kas on tegemist sugulaskeeltega või mitte, kuigi sugulaskeelte

puhul on koodivahetus sõna keskel ootuspärasem. Toome näiteid inglise–saksa ja vene–soome koodivahetusest:

(1) That's what Papschi mein-s to say.
'just seda kavatseb Papschi öelda'
(Clyne 1987: 756, tsit Romaine 2000: 148–149)

(2) eto bylo vot tol'ko juhl-yh
'see oli ainult pidudel'
(Leinonen 1994: 230–231)

Ekvivalentsi piirangu rikkumise juhtumid osutavad tõsiasjale, et süntaksi tüpoloogilised erinevused ei välista koodivahetust ning tüpoloogilised sarnasused ei garanteeri koodivahetust automaatselt. Konflikt sõnajärjestuse vahel tekib näiteks pre- ja postpositsiooniliste keelte vahel, samuti siis, kui ühe keele prepositsioonifraasile vastab teises keeles teatud käändevorm, või siis, kui on erinevusi verbirektsioonis.

Niisugusel juhul on võimalikud teatud komponentide kordused või ärajätmised (Romaine 2000: 127–128; Clyne 1987: 752). M. Leinonen (1994: 230) näitab, et vene–soome koodivahetuses on võimalik ühekordne (3) ja kahekordne morfoloogiline markeerimine (4) ning igasuguse markeerimise puudumine sõna sees (5):

(3) my ezdili Helsinkiin
me sõitsime Helsingi-ILL
'me sõitsime Helsingisse'

(4) na hyllyllä stoit
peal PREP riiul-ADES seisab
'seisab riiulis'

(5) v Karjala
sees PREP Karjala-NOM
'Karjalas'

Niisugused koodivahetuse juhtumid lubavad oletada nn kolmanda süsteemi ehk koodivahetuse grammatika olemasolu: tekivad vormid, mis kummaski keeles võimatud. Romaine (2000: 159–160) nimetab seda süsteemi koondgrammatikaks (*convergent grammar*). Vaatame vene–soome (6) ja jidiši–eesti (7) koodivahetuse näiteid.

(6) ...oni tak mokrye sadilis' na eti sohvat
nad nii märjad istusid peale PREP need diivanid-NOM PL
'nii et nad istusid neile diivanitele märgadena'
(Leinonen 1994: 224)

Kui vene prepositsioon *na* 'peale' tähistab suunda, nõuab see akusatiivi: *na stol* 'lauale', *na divan* 'diivanile' Elutute nimisõnade akusa-

tiiv langeb vormilt kokku nominatiiviga: *divan*-NOM – (*na*) *divan*-AK, *divany*-NOM PL – (*na*) *divany*-AK PL. Selle malli järgi kasutatakse näites (6) soome mitmuse nominatiivi vormi mitmuse akusatiivi funktsioonis.

(7) šu:ln far di kurt-tummad
koolid jaoks ART PL kurt-tummad NOM PL
'koolid kurt-tummadele'

Jidiši keeles nõuavad kõik prepositsioonid daativi. Jidiš on tugevalt arenenud analüütilises suunas ja käändelõpud nimisõnadel praktiliselt puuduvad; käänetele osutavad artiklid ja omadussõnade lõpud. Kuid artiklite süsteemis on tugev sünkretism ning mitmuses on kõigis käänetes määratud artiklil sama vorm *di*. Kuna nimisõna vormid langevad kokku kõigis käänetes, ei ole nominatiivi ja daativi vormi vahel vahet nagu näites (7): *di šu:ln*-NOM 'koolid' – (*far*) *di šu:ln*-DAT 'koolide jaoks' 'koolidele' Seetõttu kasutatakse eesti mitmuse nimetava vormi jidiši daativi funktsioonis (vt Verschik 2000).

Ka mitmed teised uurijad on hakanud kahtlema piirangute universaalsuses. Näiteks Croft (2000: 211) täheldab, et piiranguid rikutakse kogu aeg. Romaine (2000: 160–161) hoiatab, et koodivahetuse analüüsimisel ei tohi lähtuda kahest monolingvaalsest grammatikast. Tema sõnul kiputakse koodivahetuse juhtumeid jagama grammatilisteks (kui kummagi keele grammatikareegleid ei rikuta) ja ebagrammatilisteks (kui rikutakse kas ühe või mõlema keele grammatikareegleid) (*ungrammatical*), kuid samas unustatakse, et sageda koodivahetuse puhul võib tekkida omaette keelevariant oma normidega. Lähtumine kahest monolingvaalsest grammatikast on Romaine'i järgi üldiseks probleemiks koodivahetuse näidete käsitlemisel.

Thomason ja Kaufman (1988) näitavad, et puht-tüpoloogilise lähenemise puudus on selles, et see ignoreerib sotsiaalseid tegureid. Thomason (1997: 183) leiab, et kõikvõimalikud mudelid jätavad liiga vähe ruumi keelelisele loovusele (*linguistic creativity*) ja et on võimalik kõikide struktuuride ülekanne ühest keelest teise, kui sotsiolingvistiline olukord on selleks sobiv.

3. Koodivahetus ja leksikaalne laenamine

Mõned uurijad postuleerivad kindla piiri olemasolu koodivahetuse ja laenamise vahel (Poplack 1980). Probleemid tekivad üksikute sõnade puhul. Poplack nimetab neid momentaallaenudeks (*nonce-*

borrowings) ega vaatle neid koodivahetuse rubriigis. Siiski tundub, et selline lähenemine ei ole õigustatud mitmel põhjusel.

Esiteks, kuidas analüüsida sõna, kui see ei nõua morfoloogilist integratsiooni: lauses *ты уже lipik наклеила?* 'kas kleepisid lipiku peale?' võib eesti nimisõna *lipik* interpreteerida vene teise käändkonda kuuluva elutu nimisõnana (meessoost null-lõpuga nominatiivis), millel nominatiivi ja akusatiivi vormid langevad kokku.

Teiseks, ei ole selge, mis on momentaallaen. Kui mitme kasutuse järel lakkab see olemast momentaallaen ja muutub aktsepteerituks? On loogiline, et ühesõnaline koodivahetus võib kasutussageduse kasvades muutuda laenuks, kuid kasutamissageduse väljendamine absoluutarvudes on võimatu.

Kolmandaks, foneetiline integreeritus ei ole samuti kindel kriteerium laenude ja koodivahetuse eristamisel. Eliasson (1990) nendib, et ka fonoloogiliselt integreerimata inglise tüvedele liidetakse maoori sufikseid. Tunnistada need juhtumid (momentaal)laenudeks tähendaks postuleerida põhjalikud muutused maoori fonoloogias. Kuid kõnealused inglise tüved erinevad radikaalselt juba integreeritud ja aktsepteeritud inglise laenudest.

Tuleb pigem nõustuda uurijatega, kelle arvates eksisteerib kontiinuum koodivahetuse ja laenamise vahel (Filppula 1991; Lauttamus 1991; Treffers-Daller 1991; Myers-Scotton 1993; Thomason 1997 jt). Selline paindlik mudel lubab üleminekuala, kuhu võib paigutada ebaselgeid juhtumeid.

Omaette probleemiks on nn koodivahetuse ähmased alad (*blurred switching sites*), kus teatud fonoloogilised kombinatsioonid on võimalikud mõlemas keeles (Romaine 2000: 149–152). Romaine näitab, et ähmased alad võivad esineda koodivahetusel sugulaskeelte vahel ning kreoolide/pidžinite ja nende sõnavara allikaks olnud keelte vahel.

M. Clyne toob hollandi–saksa–inglise koodivahetuse näiteid (1987: 754–755, vt Romaine 2000: 249–150):

(8) meestal hier at the local shops en in Doncaster
'põhiliselt siin kohalikes poodides ja Doncasteris'

Kuna sõnad *hier/here* kõlavad sarnaselt ja *in* on sama kolmes keeles, on võimatu eristada koodivahetuse algust ja lõppu. Clyne'i arvates võivad tekkida kompromissivormid (*compromise forms*), näiteks sarnaste sõnade häälduse veelgi suurema lähendamise teel. Appel ja

Muysken (1987: 126) kõnelevad neutraalsuse strateegiast (s.o kattuvate alade rakendamisest koodivahetuses).

Näide (9) on lõik ingerlase kõnest. Kuna ingeri keel ja eesti keel on omavahel lähedased ja kõneleja on kakskeelne, on puhuti raske öelda, kumma keelega on tegemist. Sama kehtib tok pisini–inglise lause puhul (10).

(9) ...nel'kyment ensimäisel oastal sykisel tämä jo tul' sis eläsimme sakslaisten kans
'see tuli neljakümne esimese aasta sügisel, siis elasime sakslastega'
(Savijärvi 1998: 278)

(10) yu/you a bad girl
'sina oled paha tüdruk'
(Romaine 2000: 150)

Lisaks mainitud juhtudele on minu arvates koodivahetuse ähmaseid alasid ka mitte-sugulaskeelte puhul, kui kahel keelel on ühist sõnavara (kas omavaheliste kontaktide tulemusena või laenatud samast allikast). Näide (11) on jidiši–eesti koodivahetusest. Eesti keeles on suur hulk alamsaksa laene, jidiš aga on germaani keel, kusjuures kohalikus jidiši murdes on germaani komponendi osakaal veelgi suurem kui mujal.

(11)

s'iz	geven	baj	mir	afn	kett
see on	olnud	juures	mina-DAT	peal	kett

'see oli mul keti peal' sellest lausest ei saa aru (räägib ripatsist)

Ähmaste alade olemasolu tõestab veel kord, et jäikade piiride tõmbamine koodivahetuse ja laenamise vahel on võimatu ja ebasoovitav.

4. Koodivahetus teiste interferentsimehhanismide seas

Thomason (1997) näitab, et peale koodivahetuse ja interferentsi teise keele omandamisel, millest on suhteliselt palju kirjutatud, on olemas veel muudki interferentsi mehhanismid: koodivaheldus, "kokkuleppimine", teise keele(variandi) passiivne oskus, teadlik muutmine. Nendest mehhanismidest huvitavad meid need, mis on koodivahetusega seotud ja mille mõju keeltele on koodivahetuse omaga sarnane.

Koodivaheldus (*code-alternation)* on kahe keele/murde kasutamine erinevates valdkondades: kõneleja hoiab keeli lahus, sest igal keelel on oma kasutussfäär (kõneldakse teatud situatsioonis, teatud isikutega jne). Pfaffi koodivahetuse definitsiooni väärtus seisneb selles, et see lubab eristada koodivahetust ja keelte vahelduvat kasutust.

Koodivaheldusest on mõtet rääkida siis, kui keelte/murrete kasutussfäärid on rangelt piiritletud või kui kõneleja soovib tingimata hoida keeli lahus. T. Vihalemma hiljutine sotsioloogiline uurimus näitab, et eesti keelt valdavad noored venelased püüavad pigem hoida keeli lahus (Vihalemm: ilmumas). Samas tuleb silmas pidada kahte asjaolu: esiteks, tegemist on küsitletute enesehinnanguga, mis ise võib anda uurijale olulist informatsiooni, kuid samas ei pruugi olla õige. Teiseks, on võimatu väita, et "koodivaheldaja" ei või kunagi olla ka "koodivahetaja"

Koodivahetus võib olla tahtmatu ja teadvustamatu ning jääda märkamatuks kõnelejale enesele. Pealegi kerkib küsimus: kuidas kaks "koodivaheldajat" omavahel suhtlevad? Bilingvaal kõneleb bilingvaaliga teisiti kui monolingvaaliga, seega vestlus teatud teemadel võib ajendada kahe "koodivaheldaja" koodivahetust (Grosjean 1982: 308 jj). Selleks et väita, et antud isik ei vaheta kunagi koodi, peaks selle isiku keelelist käitumist kogu aeg jälgima. Kaugemas perspektiivis on koodivahetuse ja koodivahelduse tulemus sama: laenamine (Thomason 1997: 196).

Koodivahetus võib mingil määral olla seotud "kokkuleppimise" strateegiaga. "Kokkuleppimine" ei tähenda läbirääkimiste pidamist otseses mõttes, vaid pigem oma keelepruugi sobitamist kaasvestleja omaga. Seda strateegiat kasutatakse siis, kui üksteise keeli osatakse halvasti. Kõneleja püüab ära arvata, mis keelendid oleksid kaasvestlejale arusaadavad ja vastavalt sellele teeb mugandusi. Ilmselt võib selleks eesmärgiks kasutada ka koodivahetust kui kompromissi (12):

(12) Всё правильно, вы мне viis, а я вам предлагаю tagasi
'kõik on õige, te (andsite) mulle viis, mina aga pakun teile tagasi'
(Vestlus ajalehemüüja ja ostja vahel, Tartu, 1980. aastate lõpp)

5. Koodivahetuse roll uute keelte tekkel

Nagu mainitud, võib pidev koodivahetus muutuda normiks ja ajendada uue keelevariandi teket. Sellisel juhul kasutatakse terminit "segakeel" (*mixed language*), kuid ei ole alati selge, mida selle all mõeldakse. W. Croft (2000: 106–228) püüab tuua selgust ja kõneleb keelte hübridiseerimisest, kusjuures koodivahetus on hübriidlausung, mis võib lõpuks moodustada omaette koodi. Crofti järgi on olemas segakeeled ja tõelised hübriidkeeled (*true hybrid languages*). Viimased kujunevad välja:

1) paljude murrete põhjal (kirjakeeled). See rühm hõlmab tavalist kirjakeelte teket, kas iseeneslikult või kokkuleppe teel (näiteks prantsuse kirjakeel tekkis pealinna keelevariandi baasil, jidiši kirjakeel aga teadliku kompromissina mitme murde vahel);
2) lähedaste sugulaskeelte kontakti tulemusena. Siia kuuluvad nn üleminekumurded (Crofti näide on Uruguai ja Brasiilia piiril kõneldav hispaania ja portugali vahepealne keelevariant);
3) dekreoliseerumise teel. Dekreoliseerumine toimub siis, kui kontaktis on kreool ja keel, mis on olnud kreooli sõnavara allikaks. Sellisel juhul võib tekkida mitmeid üleminekuvariante, mida nimetatakse postkreooli kontiinuumiks.

Segakeeled tekivad aga siis, kui "esivanemad" (*parent languages*) ei ole suguluses. Siin on võimalikud järgmised variandid: "segaabielust" sündinud keel (*mixed marriage language*), nagu Attu aleuudi murre, kus noomeni ja verbi paradigma on pärit erinevatelt "esivanematelt"; keele surm massilise laenamise kaudu (releksifikatsioon), nagu näiteks Inglismaa mustlaste keele puhul, kus sõnavara on pärit inglise ja morfoloogia mustlaskeelest; poolik keelevahetus (*semi-shift*) – keelevahetus ei ole täielik (omandatud sõnavara, kuid mitte grammatika).

Eraldi vaatleb Croft pidžineid, kreoole ja *lingua franca*'sid. Need keeled on tihedalt seotud uute keelekollektiivide tekkega. Kahe erineva keelekollektiivi suhtlemisel võib *lingua franca*'ks olla ühe keelekollektiivi keel või mingi kolmas keel, mis on mõlemale kõnelejaskonnale võõrkeel. Koodivahetus võib samuti viia *lingua franca* tekkimisele.

Thomason (1996: 1–7) pakub teistsugust liigitamist:
1) Euroopa keelte baasil tekkinud pidžinid ja kreoolid;
2) mitte-euroopa keelte baasil tekkinud pidžinid ja kreoolid;
3) segakeeled, mille loojad on bilingvaalid.

Piirid rühmade vahel ei ole jäigad, võimalikud on vahepealsed juhtumid.

Vaatamata erinevustele klassifikatsioonide vahel tunnistavad mõlemad uurijad koodivahetuse rolli uute keelevariantide tekkel. Selles mõttes oleks otstarbekas jälgida olukorda Eestis.

6. Koodivahetuse uurimine ja Eesti

Eesti on piisavalt väike, et jälgida mitmesuguste protsesside toimumist. Pealegi pakub Eesti hulgaliselt materjali koodivahetuse uurimiseks, millega ei ole kahjuks süstemaatiliselt tegeldud. Vaatamata oma väiksusele on Eesti sotsiokultuuriliselt ja demograafiliselt mitmekesine (kosmopoliitne Tallinn, valdavalt venekeelne Kirde-Eesti, valdavalt eestikeelne Lääne- ja Lõuna-Eesti, Võrumaa oma võro-seto keelega). Hiljutised muutused ühiskonnas lubavad jälgida keeleväliste tegurite mõju (näiteks kas vene–eesti koodivahetuse juhtumeid on viimasel ajal rohkem kui enne).

Teiseks, Eestis on võimalik tüpoloogiliselt erinevate ja tüpoloogiliselt sarnaste keelte vaheline koodivahetus, näiteks vene–eesti ja soome–eesti koodivahetus. Viimast esineb kindlasti piisaval määral Tallinnas; pole välistatud ka *lingua franca*'na kasutatava soome–eesti segakeele teke. Konvergentsetest vormidest oli juba juttu, ka selles osas on Eestis uurimisväärset materjali.

Kolmandaks leidub Eestis kindlasti haruldasi mitmekeelsuse juhtumeid, näiteks väga väikesed vähemusrühmad, haruldased keelte kombinatsioonid jne. Arvatavasti võib konkreetsete juhtumite uurimine rikastada arusaama koodivahetusest ja pakkuda huvi keeleteadlastele välismaal.

Kirjandus

Appel, R.; Muysken, P. 1987. Language Contact and Bilingualism. London: Edward Arnold.

Clyne, M. 1987 Constraints on code-switching: how universal are they? – Linguistics 25, 739–764.

Croft, W. 2000. Explaining Language Change. An Evolutionary Approach. London: Longman.

Eliasson, S. 1990. English–Maori language contact: Code-switching and the free-morpheme constraint. – Languages in Contact: Proceedings of the Symposium 16.1 of the 12th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Zagreb, July 25–27, 1988. Toim R. Filipović, M. Bratanić. Zagreb: Institute of Linguistics, Faculty of Philosophy. 33–49.

Filppula, M. 1991. New models and typologies of language contact. – Language Contacts East and West. Toim M. Ojanen, M. Palander. Joensuu: University of Joensuu. 5–31.

Grosjean, F 1982. Life with Two Languages. An Introduction to Bilingualism. Cambridge, Mas.: Harvard University Press.

Lauttamus, T 1991. Borrowing, code-switching, and shift in language contact: evidence from Finnish–English bilingualism. – Language Contacts East and West. Toim M. Ojanen and M. Palander. Joensuu: University of Joensuu. 32–53.

Leinonen, M. 1994. Bilingual speech in Russian and Finnish: A case study. – Proceedings of the XIVth Scandinavian Conference of Linguistics and the VIIIth Conference of Nordic and General Linguistics. August 16–21, 1993. Gothenburg Papers in Theoretical Linguistics 72. Toim S. Urland. Göteborg. 219–237.

Myers-Scotton, C. 1993. Duelling Languages: Grammatical Structure in Codeswitching. Oxford: Oxford University Press.

Pfaff, C. 1997. Contacts and conflicts: perspectives from code-switching research. – Language Choices. Conditions, Constraints and Consequences. Toim M. Pütz. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins. 341–380.

Poplack, S. 1980. Sometimes I'll start a sentence in English y terminó en español: toward a typology of code-switching. – Linguistics 18, 581–616.

Romaine, S. 2000. Bilingualism. Oxford, Cambridge: Blackwell.

Sankoff, D.; Poplack, S. 1981. A formal grammar for code-switching. – Papers in Linguistics 14, 3–46.

Savijärvi, I. 1998. Cognate languages in contact. Ingria – where four Baltic-Finnic languages meet. – Language Contact, Variation and Change. Studies in Languages 32. Toim J. Niemi, T. Odlin, J. Heikkinen. Joensuu: University of Joensuu. 269–286.

Thomason, S. 1996. Introduction. – Contact languages. A Wider Perspective. Toim S. Thomason. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.

Thomason, S. 1997. On mechanisms of interference. – Language and its Ecology. Essays in Memory of Einar Haugen. Toim S. Eliasson, E. H. Jahr. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 181–207.

Thomason, S.; Kaufman, T. 1988. Language Contact, Creolization and Genetic Linguistics. Berkely: University of California Press.

Treffers-Daller, J. 1991. Towards a uniform approach to code-switching and borrowing. – Papers for the Workshop on Constraints, Conditions and Models. Strasbourg: European Science Foundation. 259–279.

Verschik, A. 2000. Some aspects of Estonian–Yiddish language contacts. – The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia II and III. Toim A. Künnap. Tartu: Tartu Ülikool. 396–403.

Vihalemm, T. (ilmumas). Bridge and border role of language – transformation of the identity-construction patterns in Estonia. – Multiple Identities: The Sence of Belonging among Preponderent and Subordinate Groups. Toim F P Gingras.